

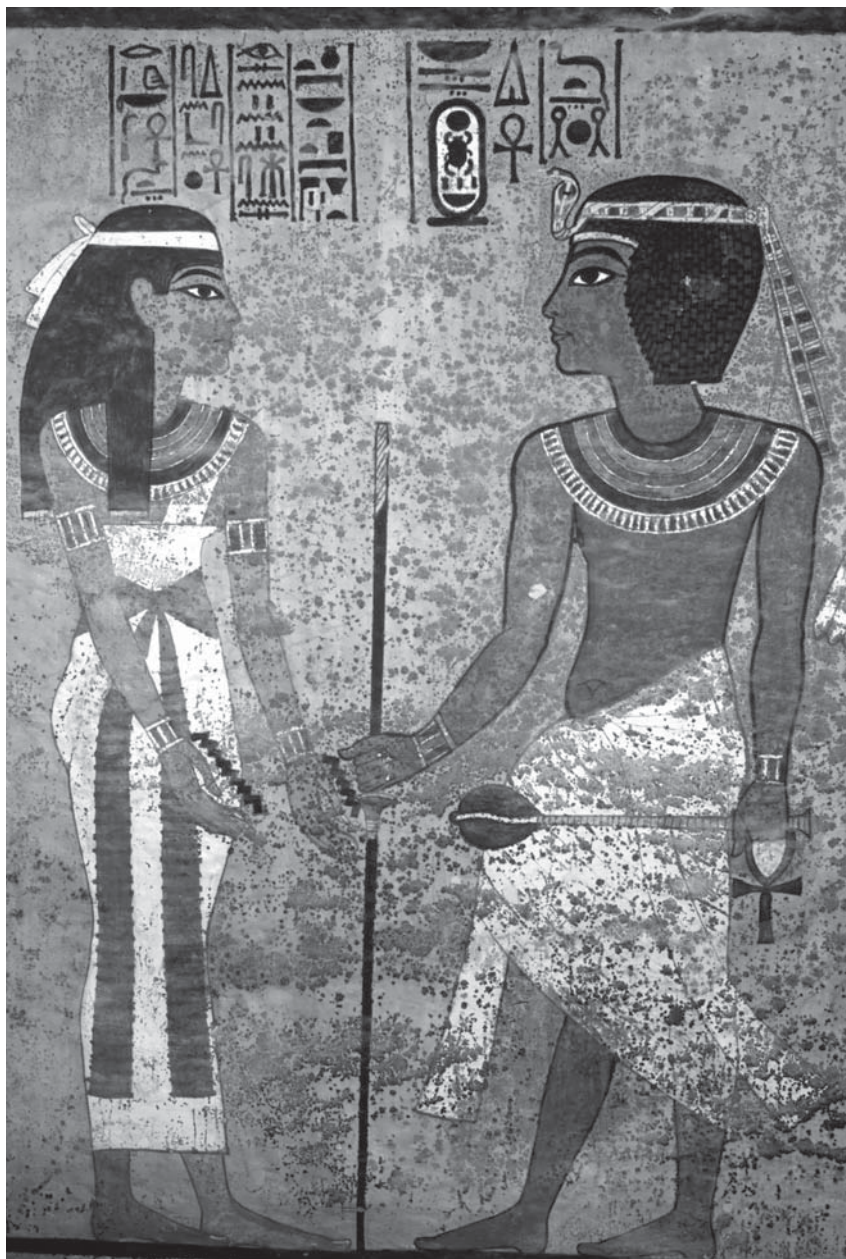
MIROSLAV VERNER
LADISLAV BAREŠ
BŘETISLAV VACHALA

**Encyklopedie
starověkého
Egypta**

Encyklopedie starověkého Egypta

**MIROSLAV VERNER
LADISLAV BAREŠ
BŘETISLAV VACHALA**

Nakladatelství Libri
Praha 2007

*Rukopis publikace byl připraven v rámci vědecko-výzkumného záměru
Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR, MSM-0021620826.*

© Miroslav Verner, Ladislav Bareš, Břetislav Vachala, 2007
Illustrations © Jolana Malátková, Milan Zemina, Luděk Wellner, Jaromír Krejčí
a archiv Českého egyptologického ústavu, 2007
© Libri, 2007

ISBN 978-80-7277-306-0

Obsah

Předmluva	7
Seznam zkratk a šifer autorů	10
STRUČNÝ PŘEHLED DĚJIN STARÉHO EGYPTA	11
Závěr pravěku a sjednocení Egypta (<i>Miroslav Verner</i>)	11
Archaická doba (<i>Miroslav Verner</i>)	13
Stará říše (<i>Miroslav Verner</i>)	16
1. přechodná doba (<i>Miroslav Verner</i>)	25
Střední říše (<i>Břetislav Vachala</i>)	26
2. přechodná doba (<i>Břetislav Vachala</i>)	29
Nová říše (<i>Břetislav Vachala</i>)	31
3. přechodná doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	39
Pozdní doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	45
Ptolemaiovská doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	50
Římská doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	53
Byzantská doba (<i>Ladislav Bareš</i>)	54
EGYPTOLOGIE (<i>Miroslav Verner</i>)	55
Obraz světa starých Egyptanů	55
Antičtí učenci	57
Zapomenuté hieroglyfy	60
Tajemná země na Nilu	61
Hledání klíče k hieroglyfům	62
Napoleonova expedice	63
Jean François Champollion	66
Průkopníci	68
Francouzi, Němci a Angličané	70
Budování solidních základů	72
Egyptologie do 1. světové války	73
Meziválečná egyptologie	76
Čas velkých změn	78
Mezinárodní akce UNESCO v Núbii	80
Český egyptologický ústav	82
SLOVNÍK A–Ž	87
Chronologická tabulka	516
Doporučená literatura	522
Mapy	524

Předmluva

V roce 1997 vydala Univerzita Karlova (v nakladatelství Karolinum) v rámci oslav 650. výročí svého založení výpravnou knihu *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta* (dále *IESE*). Kniha vycházela vstříc velkému zájmu veřejnosti o starověký Egypt a zároveň byla dokladem širší vědeckého bádání na Karlově univerzitě i pozornosti, kterou univerzita rozvoji malých vědních oborů, jako je egyptologie, věnuje. Východiskem pro přípravu knihy se staly podklady shromážděné pro nakonec neuskutečněný mezioborový projekt vydání české encyklopedie celého starověkého Předního východu.

V případě encyklopedie bylo cílem vytvořit dílo, které ve své kategorii tehdy chybělo nejen v naší zemi, ale i v širším mezinárodním měřítku (určitou výjimku představovala kniha *British Museum Dictionary of Ancient Egypt* vydaná v roce 1995).

Jedním z nejsložitějších problémů při přípravě encyklopedie byla transkripce egyptských jmen do češtiny. Jednotný přepis totiž v dosavadní české (ale i zahraniční) egyptologické literatuře neexistuje, navíc se během času různě měnil. V podstatě každá generace egyptologů vytvářela svou vlastní transkripci, většinou v závislosti na postupu jazykovědného bádání.

Zjednodušeně lze říct, že jádro problému souvisí s principy egyptského písma, v němž mj. nebyly zaznamenávány samohlásky. Pouze u některých egyptských jmen lze zvukovou podobu s větší či menší pravděpodobností rekonstruovat buď na základě její podoby dochované v koptštině, nebo přepisů egyptských jmen do jiných soudobých jazyků starověkého Předního východu a posléze také do řečtiny. Jde však jen o malou část slovní zásoby egyptštiny, přesnost přepisů je navíc často diskutabilní.

Egyptologové se již dávno při přepisech egyptských jmen pragmaticky rozhodli pro konvenci a mezi souhlásky vkládají samohlásku *e*. Nikoli však paušálně. Ve skutečnosti jde o určitý kompromis, spojující v některých případech zmíněnou konvenci s podobou dochovanou v jiných s egyptštinou soudobých jazycích či v koptštině.

V posledních letech se v egyptologii prosazuje snaha sjednocovat přepis aspoň těch nejběžnějších jmen, např. staroegyptských panovníků. Významný impuls tomuto úsilí dávají velké mezinárodní egyptologické publikační projekty, např. edice muzejních sbírek *Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum*, encyklopedická díla jako *Lexikon der Ägyptologie* nebo *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* aj. Již *IESE* se k tomuto trendu připojila a při přepisech egyptských jmen do češtiny si

mj. vytkla za cíl vytvořit určité standardy, z nichž by mohli vycházet její uživatelé, např. redaktoři, překladatelé aj. Při vytváření těchto standardů se vzhledem k naznačené problematice sotva dalo očekávat dosažení zcela uspokojivého stavu, kdy by platily jednoduché zásady pokud možno bez výjimek.

Základem transkripce v *IESE* se stala transliterace egyptských slov v podobě doložená v klasické egyptštině. Mezi jednotlivými vývojovými fázemi egyptštiny, od archaické po koptštinu, jsou pochopitelně značné rozdíly. Jako příklad lze uvést osobní jméno PA-di-Bactt, Ten, jenž je dán Bastetou. V *IESE* je toto jméno uváděno jako Padibastet, navzdory tomu, že jeho pozdější znění v démotštině je Petubast a v této podobě je také zachytila řečtina.

Za všechny obtíže spojené s vytvářením určité normy transkripce z egyptštiny do češtiny uveďme jako příklad obouřetné *v*, které je v egyptologické literatuře transliterováno jako *w*. Do angličtiny, ale i němčiny je přepisováno značně nejednotně, někdy jako *w*, jindy jako *u*, ve francouzské literatuře zpravidla jako *ou*. Podobná nejednotnost panuje i v dosavadních prepisech této hlásky do češtiny. Zakladatel české egyptologie Lexa dával ve svých transkripcích přednost *v* před *u*. Později se Černý začal přiklánět spíše k transkripci *w*, převládající v jeho době v anglické a francouzské egyptologické literatuře, a podobně po něm také Žába.

V *IESE* byla při přepisu *w* uplatněna zásada, která do určité míry brala ohled na již existující českou egyptologickou literaturu, zároveň se však snažila zavést jednoduchou normu použitelnou i při možných prepisech dalších egyptských slov. Na začátku slova je *w* zpravidla přepisováno jako *v*, uprostřed a na konci jako *u*. Jedinou výjimku představuje jméno Usir; jehož přepis do češtiny v této podobě je již příliš vzácný.

Bez složitostí nebyl ani přepis arabských jmen do češtiny, i když obecně je tato otázka v naší arabistice vyřešena. Podoba jmen se totiž ve spisovné arabštině mnohdy dost liší od té, v níž se v Egyptě skutečně používají. Východiskem pro přepis je proto stalo znění v egyptské arabštině. Z praktických důvodů jsou arabská jména v této encyklopedii řazena tak, že člen je přesunut až za ně.

Pokud jde o řecká jména vyskytující se v této encyklopedii, jejich přepis do češtiny se řídí již zavedenými pravidly.

Jednotný názor mezi egyptology nepanuje ani pokud jde o rekonstrukci chronologie starého Egypta, zejména období zhruba do poloviny 2. tisíciletí před Kr. Existuje řada často dost odlišných názorů, objevují se stále nové pokusy o zpřesnění některých dat. Autoři tohoto díla se přiklonili k základnímu chronologickému schématu navrženému Jürgenem von Beckerathem v jeho díle *Chronologie des pharaonischen Ägypten*, Mainz 1997.

Nové, místy přepracované a doplněné vydání knihy *Encyklopedie starého Egypta* (dále *ESE*) respektuje původní rozvržení *IESE* do dvou základních částí. Začátek *ESE* tedy také tvoří dvě kapitoly, z nichž první je věnována stručnému přehledu dějin starého Egypta. V této knize se starým Egyptem rozumí doba od konce pravěku, kdy se vytvářely základy, na nichž se postupně začal formovat faraonský

stát, až po dobytí země Alexandrem Velikým a vládu Ptolemaiovců, kdy se tento stát začal rozplývat v helénismu východního Středomoří. Druhá kapitola je věnována především postupnému znovuobjevování starého Egypta, vzniku a stručnému nástinu dosavadních dějin egyptologie i jejím aktuálním úkolům.

Těžiště díla ovšem představují abecedně uspořádaná hesla týkající se nejrůznějších aspektů starého Egypta: politických poměrů, hospodářství, náboženství, jazyka a písma, literatury, umění, významných osobností a událostí, chronologie a podobně.

Z koncepčních i finančních důvodů musel být v *ESE* v porovnání s *IESE* omezen jak počet, tak i tematický výběr obrazových příloh. I tak jejich výběr umožňuje blíže se seznámit s osobitostí staroegyptského umění a významem, které mělo nejen pro utváření civilizace starého Egypta, ale i pro dnešní vnímání jejího odkazu. Fotografie a ilustrace k vybraným heslům tak mají větší důležitost než jen poskytnout vizuální představu či doplňující informace.

ESE je svým formátem i cenou určena co nejširší veřejnosti zájímavější se o starý Egypt a jeho kulturní odkaz. Poskytuje základní informace o nejrůznějších aspektech staroegyptské civilizace a života v zemi na Nilu v dobách faraonů. Může sloužit jako doplňující zdroj informací učitelům, studentům středních škol, novinářům, překladatelům, odborným redaktorům, průvodcům cestovních kanceláří i všem, kdo se dnes do Egypta na cestu za památkami vydávají.

Závěrem bych chtěl jako vedoucí autorského kolektivu poděkovat všem, kteří se na vzniku *ESE* podíleli, zejména spoluautorům prof. PhDr. Ladislavu Barešovi, CSc., prof. PhDr. Břetislavu Vachalovi, CSc., dále fotografovi Milanu Zeminovi, grafice Ing. Jolaně Malátkové a architektovi Ing. Lud'ku Wellnerovi. Dík za redakční práce na rukopise patří RNDr. Jaromíru Zelenkovi, CSc., a za skenování kreseb a fotografií Ing. Martě Štrachové.

Poděkování za pomoc při závěrečných úpravách rukopisu a při výběru a popisu ilustrací patří také pracovníkům Českého egyptologického ústavu, pracoviště Filozofické fakulty UK, doc. Mgr. Miroslavu Bártovi, Dr., Mgr. Haně Benešové, Mgr. Jaromírovi Krejčímu, Ph.D., PhDr. Jiřině Růžové a PhDr. Květě Smolárikové, Ph.D., a studentům egyptologie Marku Dospělovi, Veronice Dulíkové, Lucii Jiráskové a Lence Sukové.

Miroslav Verner — Praha, červen 2007

SEZNAM ZKRATEK

aj. – a jiní, a jiné
apod. – a podobně
archeol. – archeologický, archeologicky
atd. – a tak dále
dyn. – dynastie
eg. – egyptský, egyptsky
jv. – jihovýchodní, jihovýchodně
JV – jihovýchod
jz. – jihozápadní, jihozápadně
JZ – jihozápad
lat. – latinský, latinsky
mj. – mimo jiné
např. – například
po Kr. – po Kristu
popř. – popřípadě
před Kr. – před Kristem
resp. – respektive
sv. – severovýchodní, severovýchodně
SV – severovýchod
sz. – severozápadní, severozápadně
SZ – severozápad
tj. – to jest
tzn. – to znamená
tzv. – tak zvaný
→ – odkazovací šipka

ŠIFRY AUTORŮ

^(lb) – Ladislav Bareš
^(bv) – Břetislav Vachala
^(mv) – Miroslav Verner

Stručný přehled dějin starého Egypta

ZÁVĚR PRAVĚKU A SJEDNOCENÍ EGYPTA

Podle dosavadních archeol. pramenů se vývoj Egypta na konci pravěku od ostatních zemí starověkého Předního východu, zejména Mezopotámie, dosti lišil. Nevznikly zde totiž městské státy s hustě osídlenými opevněnými centry vytvářejícími příznivé prostředí pro rychlý hospodářský rozvoj a diferenciaci společnosti. Nelze však zcela vyloučit, že nové výzkumy v zatím málo probádané části Egypta, bažinaté nilské deltě, přinesou výsledky, které by dosavadní představy o počátcích historického věku „země na Nilu“ mohly významně pozměnit.

Jak dokládají archeol. nálezy, došlo v Egyptě k prvním pokusům o zemědělskou výrobu pravděpodobně již v 10. tisíciletí před Kr. Přírodní poměry byly v té době ovšem podstatně jiné než nyní. Vlhčí klima, které tehdy převládalo, vytvářelo příznivé podmínky k životu pro lovce a sběrače na místech, kde v současné době není nic než vyprahlý písek Sahary. Pazourkové čepelky, vsazené kdysi do dřevěných srpů, i kameny na drcení a mletí obilí nalezené daleko v Západní poušti názorně dokládají první zkušenosti s pěstováním a spotřebou obilovin. V důsledku drastických klimatických a ekologických změn, připisovaných ústupu vlhčího podnebí a jeho vystřídání podnebí suchým, však tato nadějně se rozvíjející tzv. protoagrikultura zhruba v 6. tisíciletí před Kr. skončila.

V následující době se především severní Egypt stával stále více součástí velkého, tzv. primárního, civilizačního okruhu zahrnujícího celé jv. Středomoří. Vývoj v jižní části Egypta byl spíše spjat se saharsko-nilskou oblastí.

Z Heluánu, jv. od Káhiry, pocházejí nálezy nejstarší zemědělské kultury, charakterizované již usedlým způsobem života, pěstováním obilí a chovem dobytka. Tato kultura ještě neznala výrobu keramiky, proto je označována jako prekeramický neolit. Do Egypta se rozšířila z Palestiny. Naproti tomu v jižním a jz. Egyptě začala vznikat poblíž jezer a řek, které se zde v té době ještě vyskytovaly, sídliště lovců a rybářů. Ti na rozdíl od nejstarších zemědělců v severním Egyptě nežili usedlým, ale polokočovným způsobem, praktikovali polozemědělskou výrobu a v důsledku své pohyblivosti pomáhali rozšiřovat kulturní vymoženosti (výrobu keramiky, domestikaci zvířat aj.) v rozsáhlé oblasti celé sv. Afriky včetně nilského údolí a delty.

V jižním Egyptě se objevila nejstarší neolitická kultura asi v polovině 6. tisíciletí a plně se zde rozšířila v období 5. a 4. tisíciletí před Kr. Podle vesnice Badáří, jednoho z nalezišť, se nazývá badáříská a představovala významnou změnu v dosavadním způsobu života. Charakterizovala ji zemědělská výroba, zejména pěstování špaldy a ječmene, chov skotu, ovcí a koz, a výroba keramiky, dokona-

lejších kamenných nástrojů, tkanin aj. V pokročilé fázi vývoje badárské kultury se objevují první doklady výroby kovu. Začala také vznikat stavebně důmyslnější sídliště, jejichž součástí byla i obilní sila z hlíny a bahna. Zemřelí byli pochováváni na samostatných hřbitovech, někdy muži a ženy odděleně. Na badárskou kulturu navázala v jižním Egyptě kultura nakádská.

Nejstarší neolitická kultura na území severního Egypta, která se rozvíjela od počátku 6. až do konce 5. tisíciletí před Kr., a byla tedy zhruba současná s badárskou, dostala jméno podle vesnice Merimda Bení Saláma poblíž Káhiry na sz. okraji nilské delty. Vesnice původně ležela na březích západního ramene Nilu, které bylo v té době splavné, což jí usnadnilo kulturní kontakty až se vzdálenou Palestinou. Základem zemědělské výroby v Merimdě Bení Salámě bylo pěstování obilí – špaldy, ječmene, prosa a vikve – a chov dobytka, především dlouhorohého skotu, prasat, ovcí a koz. Lov divoké zvěře a rybolov měl pouze doplňující význam. Obyvatelé vesnice žili v jednoduchých přibližných z dřeva a rákosí. Poblíž nich si zřizovali v jámách vystlaných rákosím a rohožemi hlavní zásobárny obilí. Zemřelí byli pochováváni přímo ve vesnici, zpravidla ve skrčené poloze.

Na úroveň dosaženou merimdskou kulturou navázal v pokročilém neolitu vývoj doložený v Omarí v ústí Wádí Hóf, údolí ležícího jv. od Káhiry.

Ve Fajjúmské oáze, asi 100 km jz. od Káhiry, vznikla na březích dnešního jezera Birkit Kárún další neolitická kultura označovaná jako fajjúmská. Její starší stupeň, tzv. Fajjúm A, časově odpovídá pozdní fázi merimdské kultury, ale liší se od ní např. tím, že obilní sila byla soustředěna na jednom místě na okraji vesnice, což pravděpodobně odráží odlišný sociální vývoj. V Merimdě Bení Salámě se prosazoval spíše individuální, ve Fajjúmu spíše kolektivní způsob hospodaření a následně také uspořádání obce.

Velmi významnou roli nejen v jižním Egyptě sehrála pozdně neolitická nakádská kultura nazvaná podle svého naleziště a původního centra Nakády, které leželo v místech, kde tok Nilu tvoří velký oblouk a kde nilské údolí protínají významné cesty směřující ze Západní (Lybijské) do Východní pouště. Odtud vzešly na samém konci pravěku impulsy k vytvoření jednotného staroeg. státu. Pro nakádskou kulturu byla charakteristická malovaná keramika s červenými geometrickými a figurálními vzory na světle okrovém podkladě. Ve větším počtu jsou doloženy i kamenné nádoby vyráběné z břidlice, bazaltu, vápence a dalších druhů kamene, palety – břidlicové tabulky na roztírání lícidel, dokonale opracované pazourkové nože aj. Existují rovněž doklady dálkového obchodu.

V závěrečné fázi jejího vývoje se vliv nakádské kultury rozšířil také na severní část Egypta. Zatím stále převažuje názor, že závěrečné vítězství a podrobení severního Egypta připomínají výjevy zobrazené na břidlicové paletě vládce Narmery. V poslední době je však tento výklad zpochybňován a rovněž nové nálezy z archeol. vykopávek ukazují, že v dosavadních názorech na závěr pravěku, tzv. předdynastickou dobu, a na vznik jednotného staroeg. státu bude třeba mnohé přehodnotit. Např. nové písemné prameny z archaického královského pohřebiště

v Abydu ukazují, že zde bylo pohřbeno nejméně tucet dalších králů, starších než ti, kteří byli dosud známi a patřili k 1. dynastii. Pracovně byla vytvořena tzv. 0. dyn., které se zatím přisuzuje délka vlády okolo dvou až dvou a půl století. Jak velkou část Egypta měla pod svou kontrolou, je zatím jen předmětem úvah, nové archeol. výzkumy však mohou přinést další informace.

ARCHAICKÁ DOBA

V Archaické době vznikl a zformoval se nejstarší eg. stát. Okolnosti tohoto složitěho politického, hospodářského a kulturního procesu jsou stále předmětem odborných diskusí. Zcela již byla zavržena kdysi populární teorie o příchodu tzv. dynastické rasy ze západní Asie, která měla stát faraonů založit. Rovněž málo pravděpodobná se jeví teorie, že archaický eg. stát vznikl z konfliktu dvou království – dolnoeg. a hornoeg., a že historické události provázající jeho vznik symbolizoval mytologický zápas bohů Hora a Sutecha. Teorie totiž není podložena archeol. prameny.

Kromě výše uvedených teorií existuje ještě několik dalších, které jsou více či méně pravděpodobné. Např. podle teorie Wernera Kaisera expandovala původní domácí nakádská kultura postupně na sever, nejprve do středního Egypta a oblasti Fajjúmu a posléze dále na sever.

Michael Hoffmann se přiklání k aplikaci Renfrewovy teorie „řetězové reakce“ (multiplier effect), kdy změna v jednom či více systémech (např. populace, prostředí, technologie, produkce potravin, sociální stratifikace, náboženské představy aj.) vyvolá změny v jednom či více subsystémech dalších. Hoffmann totiž upozorňuje na to, že postupný nárůst populace byl na konci pravěku vystřídán v několika centrech jižního Egypta (Hierakonpolis, Abydos, Nakáda) nárůstem náhlým a prudkým.

Erika Endesfelderová upozorňuje na specifické přírodní prostředí v nilském údolí. V Egyptě, kde byly příznivé podmínky k méně pracné zemědělské výrobě, útožnilo větší části populace věnovat se řemeslům a obchodu, což mělo za následek zrychlenou stratifikaci společnosti a vznik elit.

Tato a další teorie však postrádají konfrontaci s poznatky z Dolního Egypta, které dosud z valné části chybějí, neboť bažiny a vysoká hladina spodní vody vždy činily archeol. výzkumy velmi obtížnými. Nicméně v poslední době se i v této oblasti výzkumy rozbíhají (např. v Tell el-Faráín) a první výsledky slibují nejedno překvapení.

Ať již se ukáže jako pravdivá některá z těchto či jiných teorií, staří Egyptané spojovali sjednocení Egypta a založení svého státu s legendárním Menim, zakladatelem 1. dyn. eg. králů. Někteří ho dnes ztotožňují s Ahou, jiní s Narmerem. Sjednocení Obou zemí, tzn. jižního (Horního) a severního (Dolního) Egypta, bylo završeno okolo roku 3100 před Kr.

Administrativní centrum sjednocené země bylo přeneseno do nově založeného sídelního města na rozhraní obou částí Egypta. Dostalo název Bílé zdi, zřejmě

podle barvy ohradní zdi královského paláce a pevnosti zároveň. Město, později přejmenované na Mennofer (řec. Memfis), leželo asi 30 km na jih od dnešní Káhiry, na březích Nilu, který v té době tekl asi o 3 km západněji než dnes. Hlavním božstvem uctívaným v novém sídelním městě se stal Ptah. Zkomolený a pořečtený název Ptahova chrámu, jehož výslovnost zněla v pozdní egyptštině Hikupta, dal posléze jméno celé zemi: Egypt.

Na skalnatém okraji Západní pouště zvedajícím se nad nilským údolím byl nedaleko dnešní Sakkáry založen nový hřbitov pro příslušníky vládnoucí vrstvy. Nižší společenské vrstvy měly své pohřebiště na východním břehu Nilu poblíž dnešního Heluánu. Panovníci, kteří z nového sídelního města vládli Egyptu, však byli nadále pohřbíváni na posvátném hřbitově svých předků v poušti poblíž Abydu v jižním Egyptě. Tato situace se změnila teprve v průběhu 2. dyn.

Již během 1. dyn. se staroeg. stát rozkládal na území od Středozemního moře na severu až po 1. nilský katarakt na jihu. Jeho vliv však sahal zřejmě mnohem dál, jak dokládá skalní reliéf z doby druhého panovníka 1. dyn. Džera objevený na Gabal Šech Sulémánu u 2. nilského kataraktu. Z dochovaných písemných památek je zřejmé, že Džer podnikl i vojenská tažení na západ proti Libyjcům a na východ proti sinajským beduínům, nepochybně ve snaze dále upevnit eg. stát. Jeho hrobku v Abydu obklopuje 338 menších, tzv. vedlejších hrobů, v nichž byli pohřbeni členové panovníkovy osobní družiny, služebníci a snad i ženy, usmrcení při Džerově pohřbu proto, aby svému pánovi sloužili i na onom světě.

Ještě poměrně vratká vnitřní stabilita Egypta byla narušena na konci 1. dyn., kdy se jednotný stát pravděpodobně rozpadl a vypukly mocenské konflikty.

Ústřední moc v zemi se podařilo obnovit na počátku 2. dyn., jak naznačuje jméno panovníka Hetepsechemueje, které v překladu znamená Obě mocnosti (tzn. ochranná božstva zastupující severní a jižní Egypt) jsou usmířeny. Jednotu se však nepodařilo udržet, nastalo dvojvládí, kdy severní část země byla spravována z Bílých zdí a jižní z Ceneje (zatím jen písemnými prameny doložené město, které velmi pravděpodobně leželo poblíž dnešního Abydu). Rozkol se projevil i v ještě neustálené královské titulatuře. Král Peribsen změnil své Horovo jméno na Sutechovo, ztotožnil se s Horovým odpůrcem, bohem zla a války Sutechem uctívaným v jižním Egyptě, v Ombu v sousedství Nakády.

Svědectví o neklidném období podávají úmyslně zničené soudobé královské památky na pohřebištích v Nakádě, Abydu a Sakkáře. Cílem bylo pravděpodobně zničení hrobů dynastických protivníků, jejich zádušních kultů a jakékoli památky vůbec. Teprve na samém konci 2. dyn. se podařilo panovníkovi Chasechemovi obnovit vládu nad celou zemí. Za doklad znovusjednocení je považována změna panovníkova jména z dosavadního, které znamenalo Mocnost se zjevuje v září, na Chasechemuej, tzn. Obě mocnosti (tj. Horní a Dolní Egypt, ale zároveň také oba protikladné elementy představované Horem a Sutechem) se zjevují v září.

Již nejstarší eg. vládci se považovali za bohy žijící na zemi, za pozemské vtělení nejvyššího boha nebes, sokola Hora. Své tzv. Horovo jméno zaznamenávali do ob-

dělníkového *serechu*, stylizovaného průčelí královského paláce či pevnosti. Ještě v průběhu 1. dyn. svou královskou titulaturu rozšířili. Jejich další jméno „Obě paní“ je ztotožňovalo s ochrannými bohyněmi Horního a Dolního Egypta – supicí Nechetou a kobrou Vadzetou. Později a postupně se počet panovníkových jmen ustálil na pěti, přibýlo tzv. trůnní jméno „král Horního a Dolního Egypta“ a jména „Zlatý Hor“ a „Syn Reův“.

Od samého počátku byl staroeg. stát budován na teokratických principech. Byl vyjádřením vůle bohů a byl také středem jimi stvořeného a harmonicky uspořádaného světa. Král, bůh na zemi, se stal zárukou prosperity Egypta a toho, že síly chaosu a zla neztvítí. Byl zárukou, a to za svého života i po smrti, že dílo bohů nebude zničeno. Mumifikace jeho mrtvého těla a zádušní kult ho proto měly uchovat navždy mezi lidmi. K tomu měla přispět i velká a nezničitelná hrobka.

Doklady o rozdělení země na menší územně-správní jednotky, kraje (řec. *nomy*), existují již na nejstarších písemných památkách. V průběhu 1. dyn. upevnění státní správy dále pokročilo. Napomáhala tomu i tzv. vnitřní kolonizace země – osídlování neobydlených oblastí, zúrodnování půdy a zakládání nových královských statků. Začala registrace práce schopného obyvatelstva, vybírání daní, sledování výše nilských záplav, stavba zavodňovacích kanálů aj. Panovník v těchto nejstarších dobách ještě neměl jedno stálé sídlo, ale se svou družinou postupně, vždy jednou za dva roky, projel celou zemi a vykonával svou vladařskou moc – rozhodoval, soudil, na místě sjednával pořádek a spravedlnost, formou naturalíí vybíral daně atp.

I když zatím ještě nebyly objeveny hrobky všech králů 2. dyn., zdá se, že tradice dvou královských hřbitovů, jednoho v Abydu a druhého v Sakkáře, pokračovala. Královské hrobky v Abydu navazovaly na dávné náboženské a stavební tradice Horního Egypta. Nadzemní část tvořil nízký písečný rov obehnaný kamennou ohradní zdí a dvě kamenné stěly se jménem zemřelého vztyčené před průčelím hrobky. V podzemí byla pohřební komora a sklady, v nichž byla uložena pohřební výbava potřebná k životu na onom světě. Součástí královských hrobů byly také velké cihlové stavby na rozhraní pouště a nilského údolí, nazývané dnes velké ohrady nebo pevnosti, v nichž byl pěstován zádušní kult králů pohřbených hlouběji v poušti.

Naproti tomu hrobky v Sakkáře byly odlišného stavebního typu. Jejich nadzemní část měla tvar mastaby (arab. nízká hliněná lavice hranolovitého tvaru). Byla postavena ze sušených cihel, dosahovala výšky několika metrů a vnější stěny s četnými výklenky byly obíleny a pestře zdobeny barevnými vzory napodobujícími rohože. I zde byla v podzemí pohřební komora a sklady pro pohřební výbavu. Součástí sakkárských královských mastab někdy bývaly také pohřby lodí, které měly sloužit zemřelému při cestách na onom světě.

Upevnění státní správy během prvních dvou dynastií přispělo významně k rozvoji písemnictví. Nejstarší eg. písemné památky mají kultovní ráz a připomínají epizody z bojů za sjednocení země, obřady spojené se zemědělskými pracemi

a významné náboženské události. Postupem času přibývalo také písemných památek administrativního charakteru, např. nápisů na nádobách, otisků hliněných pečeti z nádob a vaků aj. Z hrobky vysokého úředníka Hemaky ze Sakkáry je doložen nejstarší, byť nepopsaný svitek papyru. I tento nález nepřímou ukazuje, jak vysokého stupně již v té době rozvoj eg. písemnictví dosáhl.

Vztahy k vnějšímu světu byly od samého začátku ovlivněny již zmíněnou koncepcí staroeg. státu. V souladu s ní bylo považováno za zcela přirozené a legitimní rozšiřování řádu garantovaného božským panovníkem do oblastí, v nichž podle představ starých Egyptanů vládli chaos a zlo. Zpočátku směřovaly hlavní výboje na jih do oblasti Núbie a na východě na Sinajský poloostrov.

Se vzdálenějšími oblastmi rozvíjeli Egyptané obchodní styky. Do Palestiny vyváželi své zemědělské produkty a dováželi hlavně výrobky z mědi, i když se jim již během 1. dynastie podařilo dostat pod kontrolu těžbu měděné rudy na Sinaji. Přes Palestinu pak měli kontakty s ještě vzdálenějšími oblastmi západní Asie, jak o tom svědčí některé importované suroviny a výrobky i některé sumerské, resp. elamské výzdobné motivy (okřídlený gryf, splétající se hadi, hrdina spoutávající zvířata, lodi se zdviženou záďí aj.). Náhlý výskyt těchto prvků ve větším rozsahu vedl k již zmíněnému překonanému názoru, že na konci pravěku Egypt ovládli příslušníci vyspělejší západoasijské kultury, tzv. dynastická rasa, a založili jeho nejstarší stát a civilizaci.

STARÁ ŘÍŠE

Zdá se, že klíčovou úlohu na přelomu 2. a počátku 3. dyn. sehrála královna Nimaathap. Podle jednoho názoru byla Chasechemuejovou vedlejší manželkou a spolu se svým potomkem Necerichetem, prvním panovníkem 3. dyn., se měla prosadit pravděpodobně poté, co hlavní královna neporodila následníka trůnu. Podle jiného názoru byla Nimaathap Chasechemuejovou dcerou a matkou Necerichetovou.

3. dyn. zahájila období velkého hospodářského, politického a kulturního vzestupu Egypta. Novodobá historiografie označuje toto období, které zahrnuje 3. až 8. dyn., jako Starou říši.

Až donedávna se za prvního panovníka 3. dyn. považoval Nebka, jehož Horovo jméno bylo Sanacht – panovník, o němž se dochovalo jen málo dokladů. Jedním z nich je nápis s jeho jménem a reliéf zobrazující vítězství nad beduíny, nalezený na skalách ve Wádí Magháře na Sinaji. Kde ale byl tento panovník pohřben, se dosud neví. Dnes je však na základě pečeti nalezených na archaickém královském pohřebišti v Abydu tento král datován až do druhé poloviny 3. dyn. a za skutečného zakladatele 3. dyn. je považován Necerichet, známý spíše pod pozdějším jménem Džoser. Doba jeho asi dvacetileté vlády přinesla Egyptu nebyvalý hospodářský a kulturní rozkvět. Začaly se stavět velké kamenné chrámy, jejichž pozůstatky byly nalezeny například v Gabalénu a Héliopoli. Také on zanechal na skalách Wádí Magháry podobný reliéf jako Sanacht. Zdá se, že spíše než o historický doklad bojů s beduíny šlo o magický obraz, který měl zabránit nájezdům divokých

kočovníků na eg. výpravy, které do těchto míst směřovaly k nalezištím tyrkysu a měděné rudy.

Na opačném konci Egypta, na skále na ostrůvku Sáhel u 1. nilského kataraktu u Asuánu byla objevena tzv. Stéla hladu. Ukázalo se, že nápis byl úmyslně z propagačních důvodů antedatován do Džoserovy doby. Napsali ho v Ptolemaiovské době kněží z nedalekého elefantinského chrámu boha Chnuma, vládce nilských pramenů, ve snaze získat větší podíl na daních.

Džoserovo jméno navždy proslavila jeho hrobka, Stupňovitá pyramida v Sakkáře. Šlo vlastně o panovníkovu posmrtnou rezidenci, o celý komplex staveb pohřebního a kultovního charakteru. Stupňovitá pyramida je ze všech eg. pyramid nejstarší a její stavba pravděpodobně souvisela s počátky slunečního kultu. Dodnes není zcela jasné, zda jejímu vzniku předcházela nahodilý nápad stavitele navržit na sebe několik postupně se zmenšujících mastab, aby stavbu bylo vidět i z nedalekého, ale níže položeného nilského údolí, nebo měla představovat monumentální schodiště, po němž by panovníkova duše mohla vystoupit na nebesa. Za architekta Stupňovité pyramidy je považován Imhotep, pravděpodobně Džoserův syn.

Předpokládá se, že komplex napodoboval Džoserovu pozemskou rezidenci, která byla zřejmě postavena z lehkých stavebních materiálů – sušených cihel, dřeva, rákosí, rohoží aj. Panovníkův pohřební komplex měl trvat věčně, proto byl vybudován z kamene, především vápence. Vlastnostem nového materiálu se vžité formy architektury ale ještě nedokázaly přizpůsobit, změna byla příliš náhlá. Výsledkem je v mnoha ohledech bizarní dílo nejstarší monumentální kamenné architektury na světě. Je zároveň velmi názorným dokladem nebývalého hospodářského a politického rozmachu Egypta, úspěchů dosažených v astronomii, zeměměřičství, stavebnictví, matematice, řemeslech a v neposlední řadě i organizaci pracovních sil.

Za Džoserovu symbolickou hrobku v jižní části země byla dříve považována obrovská cihlová mastaba u Bét Challáfu. Dnes je připisována některému z vysokých úředníků, kteří v Džoserově době tuto oblast spravovali.

Džoserův nástupce Sechemchet si začal v sousedství Stupňovité pyramidy budovat podobný hrobový komplex jako jeho předchůdce. Vládl však jen krátce a svou hrobku nedokončil. V podzemní pohřební komoře pod jeho nedokončenou pyramidou byl objeven zapečetěný alabastrový sarkofág, na němž ještě ležela uschlá původní pohřební kytice. Sarkofág však byl prázdný. Tento nález patří mezi dosud nezodpovězené otázky eg. archeologie. Mezi několik málo památek, které se z doby Sechemchetovy dochovaly, patří skalní nápis, který nechal vytesat ve Wádí Magháře na Sinaji.

Zbývající období do konce 3. dyn. je málo přehledné. Zřejmě došlo k určitému oslabení vládnoucího rodu. V kratším sledu se vystřídalo několik panovníků, z nichž vystupují jasněji zejména dva, Chaba a Hunej. Chabovi, jehož jméno je známo např. z hlíněných pečetí nalezených v Hierakonpoli, je připisována nedokonče-

ná stupňovitá pyramida (tzv. Vrstvená) v Závijit el-Arjánu, jen několik kilometrů severně od Sakkáry.

Hunejova vláda 3. dyn. uzavírá. Do této doby spadá pravděpodobně založení pevnosti na Elefantině, ostrůvku na 1. nilském kataraktu u Asuánu, kudy probíhala jižní hranice Egypta. Hunej byl první, kdo začal psát jedno ze svých jmen, tzv. trůnní, v kartuši, oválu symbolizujícím nekonečnost a zároveň také neomezenost autority faraona (zkomolené pozdější označení eg. panovníka podle názvu jeho sídla *per-aa*, Velký dům, tzn. královský palác). Někdy bývá Hunejovi mylně připisována počáteční, stupňovitá fáze pyramidy v Médúmu. Dnes je však bezpečně prokázáno, že ji od samého počátku dal stavět první panovník 4. dyn. Snofru.

Do Hunejovy doby se datuje i hrobka vysokého státního úředníka Mecena objevená v Sakkáře. Biografické nápisy na jejích stěnách obsahují velmi cenné historické údaje. Vedle běžných informací o postavení majitele hrobky se dovidáme také o jeho majetkových poměrech, např. to, že část svého majetku zdědil po otci, část ještě přikoupil a nakonec vlastnil asi 60 ha zemědělské půdy – polí, zahrad, vinic, ovocných sadů atd. To je doklad hlubokých hospodářských a sociálních změn, k nimž v Egyptě v průběhu 3. dyn. došlo. Původně byl pouze faraon jediným vlastníkem celé země, všech polí a zahrad, vod, dolů a lomů, ale i dobytka aj. Byl zároveň i neomezeným vládcem všech lidí. Na konci 3. dyn., jak dokládá Mecenův nápis, však mohl už i člověk nekrálovského původu vlastnit velký majetek a ten dokonce legálně nabýt koupí.

Panovníci 4. dyn. dovedli státní dogma starého Egypta k nejvyššímu naplnění. Vytvořili přísně centralistický – někdy ne zcela přesně nazývaný také orientálně-despotický nebo teokratický – stát v takové podobě, v jaké se to už žádnému z jejich nástupců nepodařilo. Na vrcholu tehdejší společnosti, jejíž uspořádání bývá někdy obrazně přirovnáváno k pyramidě, stál faraon, bůh, zdroj veškeré moci ve státě a záruka štěstí a prosperity všech obyvatel Egypta. Svým nejbližším příbuzným svěřil faraon nejvyšší úřady jak ve státní správě, tak v náboženských kultech. Tato malá vládnoucí skupina řídila stát prostřednictvím stále četnějšího nižšího úřednictva. Ve státním, nikoli soukromém vlastnictví byl obchod i řemesla. Nejpočetnější a nejnižší postavená společenská vrstva, venkovské zemědělské obyvatelstvo, byla v poddanském postavení.

Podle pozdější tradice byl Snofru, Hunejův přímý potomek, považován za velkého a dobrotivého vládce. Možná k tomu přispělo i jeho jméno, které obsahuje slovo „dobrý“, možná i neobyčejné stavební památky, které po sobě zanechal. Vedle pyramidy v Médúmu to byly ještě dvě velké pyramidy v Dahšúru, Lomená a Červená. V průběhu stavby Lomené pyramidy došlo v důsledku nepevného podloží k narušení statiky a změně stavebního plánu, odtud její zvláštní tvar. Pyramida byla sice dokončena, Snofru si však nechal vybudovat ještě jednu, Červenou, a v té byl nakonec také pohřben. Jak ukázaly nejnovější archeol. výzkumy, Snofru má na kontě ještě jednu, byť malou pyramidu. Stojí na skalnatém pahorku v Síle, na východním okraji Fajjúmské oázy, a měla pravděpodobně pouze symbolický

význam. Snofru tedy nechal postavit celkem čtyři pyramidy o souhrnném objemu zhruba 3,7 milionu m³ kamene, a stal se tak největším stavitelem pyramid v dějinách Egypta.

Stavba pyramid byla pouze vnějším výrazem konsolidace vnitropolitických poměrů a hospodářského rozmachu Egypta, k nimž došlo za Snofruovy vlády po určitém oslabení státu během 2. pololoviny 3. dyn. Písemné doklady o těžbě surovin i v dost obtížně přístupných oblastech Núbie a Sinaje a obchodních kontaktech s oblastí Levanty do tohoto obrazu plně zapadají.

Mladší syn Snofrua a jeho hlavní manželky, královny Hetepheres I., známý spíše pod svým zkráceným jménem Chufu (plným jménem Chnemchufu), se ujal vlády zřejmě poté, co jeden z jeho starších bratrů, následník trůnu, předčasně zemřel. Chufu přenesl svou rezidenci ještě dál na sever, k dnešní Gíze, a pokračoval v politice upevňování ústřední moci a budování silného státu.

Z panovníkových válečných tažení do Núbie a Lybie plynula do státní pokladny bohatá kořist. Mezi pozoruhodné stavby z této doby patří zatím nejstarší údolní přehrada známá ze starého Egypta, která se nachází ve Wádí Gráví v horách východně od Heluánu.

Především je ale Chufu znám jako stavitel Velké pyramidy v Gíze. Místo pro svou monumentální hrobku, největší pyramidu, jaká kdy byla postavena, si zvolil na plošině skalního výběžku Libyjské pouště nad nynějším západním předměstím Káhiry. Chufuova pyramida není obdivuhodná jen pro svou velikost (původně byla vysoká 146,6 m; celkový objem stavby pak představuje asi 2,6 milionu m³ zdiva), ale také pro složitost a originalitu plánu komor a chodeb, které se nacházejí částečně v podzemí a částečně ve hmotě pyramidy. Zejména tzv. Velká galerie a Králova komora jsou vrcholnými díly staroeg. architektury. K pyramidě přiléhal ještě celý soubor dalších staveb, mezi něž patřil údolní chrám, vzestupná cesta, zádušní chrám na východním úpatí pyramidy, tři malé pyramidy Chufuových královen východně od panovníkovy pyramidy a konečně pět velkých pohřebních lodí uložených v jamách před východní a jižní stěnou Velké pyramidy.

V okolí byl založen velký hřbitov pro členy královské rodiny a vysoké státní úředníky. Hrobky typu mastaby stály v pravidelných řadách a byly od sebe navzájem odděleny úzkými uličkami. Uspořádání hrobů výstižně odráželo celkový obraz tehdejší společnosti. Pobývat ve stínu panovníka za života i po smrti bylo největším přáním těch nejvýše postavených osobností v zemi.

Na dlouhodobé zajištění posmrtného kultu byly vyčleněny výnosy z tzv. zádušních statků, které jako projev své přízně poskytl majiteli hrobky panovník. Na jeho přízni také závisela sama stavba hrobky, přidělením místa na pohřebišti počínaje a souhlasem s použitím kamene z „panovníkových“ lomů konče. Stavbami obrovských pyramid a velkých hřbitovů v jejich okolí i zakládáním zádušních kultů se však rozsáhle vyčerpávaly materiální a pracovní zdroje Egypta, což se posléze stalo jednou z příčin narůstajících hospodářských a společenských potíží právě v době, kdy se zdálo, že velikost a sláva země vrcholí. Nečekaná smrt korun-

ního prince Kauaba, nejstaršího Chufuova syna, pravděpodobně vedla ve svých bezprostředních důsledcích k určitému oslabení královské rodiny a dlouhodobě přispěla k postupnému úpadku a nakonec zániku 4. dynastie.

Chufuův nástupce Radžedef, který se k moci dostal zřejmě mimo legitimní posloupnost, vládl jen krátce a byl snad stoupencem tehdy se rozmáhajícího slunečního kultu. Pyramidu si nepostavil v Gíze, ale několik kilometrů severněji poblíž dnešní vesnice Abú Rawáš. Stavba zůstala nedokončena. Údajně úmyslné poškození Radžedefova hrobového komplexu, k němuž mělo dojít za vlády Chufuova mladšího syna Rachefa, bylo dříve považováno za doklad konfliktu uvnitř královské rodiny. Dnes se však soudí, že komplex byl poškozen až mnohem později.

Rachef se pravděpodobně před svým nástupem na trůn jmenoval Chufuchaf a byla pro něj připravena jedna z velkých hrobek před Velkou pyramidou v Gíze. Zdá se, že v jeho osobě se vrátila k moci hlavní větev královského rodu, vliv slunečního kultu však nadále rostl.

Rachefovi patří pyramida, která při pohledu z dálky na gízském pohřebišti vypadá jako nejvyšší, ale původně byla asi o 3 m nižší než Chufuova. Oč jednodušší byla substruktura, o to originálnější a velkorysejší byla koncepce celého komplexu, zejména údolního a zádušního chrámu, a také Sfingy, která byla jeho součástí. Sfinga, kolosální socha lva s lidskou hlavou, byla ochranným božstvem, které symbolicky hlídalo vstup do celé podsvětní říše. Později byla uctívána jako sluneční božstvo Hor na obzoru. Údolní chrám Rachefova komplexu je považován za jeden z mezníků ve vývoji staroeg. architektury. Právě odtud pochází slavná dioritová socha (nyní v Egyptském muzeu v Káhiře) na trůnu sedícího Rachefa, jehož hlavu zezadu chrání svými rozepjatými křídly sokolů bůh Hor.

Pravděpodobně posledním legitimním panovníkem dyn. založené Snofruem a také posledním, kdo si dal postavit svou pyramidu na pohřebišti v Gíze, byl Rachefův syn Menkaure. Jeho hrobka je ze všech tří gízských královských pyramid nejmenší. Během archeol. vykopávek v údolním chrámu Menkaureova pyramidového komplexu bylo objeveno větší množství vzácných královských soch uložených v současnosti v muzeích v Káhiře a Bostonu. Nejslavnější z nich jsou tzv. Menkaureovy triády z černo zelené břidlice znázorňující panovníka v doprovodu bohyně Hathory a jednoho z hlavních božstev některého z eg. krajů.

Po Menkaureově smrti došlo k vážné dynastické krizi, která pravděpodobně souvisela se smrtí jeho syna a legitimního následníka trůnu Chuenrea. Na trůn nastoupil Šepseskaf, snad Menkaureův syn s jednou z vedlejších královských manželek. Ten dokončil stavbu Menkaureova pyramidového komplexu, ale sám si postavil hrobku na odlehleém místě v jižní Sakkáře, avšak blízko dahšúrských pyramid zakladatele 4. dyn. Snofrua. Dnes je známa pod arabským jménem Mastabat faraún, Faraonova lavice, protože neměla podobu pyramidy, ale její tvar velkého sarkofágu připomínal mastabu. Velmi skromné rozměry Šepseskafovy hrobky jen dokreslují postupný úpadek hospodářské a politické moci panovníka, k němuž v závěru 4. dyn. došlo. Tvar hrobky bývá někdy považován za projev